

už pozapomněli na jeho známá slova, že „vědomí nás všech myslí týmiž slovy“ - a že každé slovo (třeba „sněženka“, jak píše, nebo „dobrý den“, „pápěrka“ nebo „padavče“) představuje „kousek vědomí milionů lidí“. Ano, „řeč je duše a vědomí národa“,³ můžeme opakovat s K. Čapkem; a pokusit se o to, aby naše sondy ukázaly česká slova skutečně jako ony „kousky vědomí a duše“.

³ Čapek, K., Chvála řeči české (1927). In Marsyas. Spisy XIII. Praha, 1984, s. 184-189.

1. Kognitivní lingvistika tady a teď

1.1 Interdisciplinární kontexty

1.1.1 Přístupy k jazyku a dimenze znaku

Charakter každé vědy se v průběhu času postupně proměňuje. Akcenty, hlediska, způsob vidění reality. Paradigma - řečeno s Kuhnem. Ani jazykověda není výjimkou. Připomeňme v této souvislosti B. Trnku; ten uvádí, že její vývoj se děje jednak na základě imanentních zákonitostí, vlastních lingvistice jako autonomní vědní disciplíně, jednak ovšem probíhá „v těsném spojení s celou duchovněnou strukturou doby“ (Trnka, 1948/1972, s. 57). „Nynější vědní struktura,“ píše Trnka ve 40. letech, „se posunula - jak ukazuje především jazykozpyt - směrem k strukturálně objektivizující orientaci, v níž logika se stává noetickým modelem“ (tamtéž, s. 66).

Od oněch dob, kdy byl převratným nazíráním na svět pohled strukturalistický, uplynulo už mnoho desetiletí. Skutečnost, že jazyk lze vidět jako systém s pozoruhodnou strukturou, dnes už nikoho nepřekvapí. Byly provedeny podrobné analýzy a popisy (zejména nižších) jazykových rovin, prozkoumány zákonitosti jejich ustrojení a fungování. V tradici Pražské lingvistické školy se však objevně pojilo se strukturním pohledem i hledisko funkční - a v českém kontextu tak bylo o mnoho let dříve předznamenáno to, co např. německý historik jazykovědy G. Helbig klade až do počátku 70. let a označuje jako „komunikačně-pragmatický obrat“ a „změnu paradigmatu v jazykovědě“ (Helbig, 1991). Nazývá tak odklon od zkoumání jazyka jako systému a přesunutí zájmu na jeho fungování - na komunikaci, její aktéry, jejich komunikační předpoklady, záměry a cíle, na text, jeho produkci, recepci a interpretaci. Zájem jazykovědců se posouvá od nižších rovin jazyka k vyšším, „od (fonému a) věty k textu“ od „langue“ k „parole“, od systémových vlastností jazyka k jeho fungování v komunikaci a dále ke komunikaci samé; příznačná je mezioborovost, styčné plochy s psychologii a sociologií, včlenění jazyko-

vědy do kontextu sémiotiky a vědy o komunikaci: v tomto směru se tedy rozšiřuje i okruh témat, kterými se lingvistika zabývá, která se najednou (z hlediska dřívějších náhledů na věc až překvapivě) dostávají do její kompetence.

Zatímco strukturalismus akcentuje provázanost jednotlivých elementů jazyka, vztahy mezi znaky daného systému (**syntaktická dimenze**), komunikačně-pragmatický přístup se zajímá hlavně o vztahy znaků k jejich uživatelům, o komunikaci a komunikanty (**pragmatická dimenze**). V pozadí však, troufáme si tvrdit, v českém lingvistickém prostředí dosud stojí ona třetí z morrisovských dimenzí znaku, **sémantická**: vztah „jazyka“ ke „světu“, „znaku/slova“ k denotované „věci“ – realizovaný pochopitelně složitě a zprostředkovaně přes lidskou mysl a kulturu daného jazykového společenství. Dosud u nás nikdy nestálo v centru pozornosti jazykovědy to, na co se soustřeďuje kognitivní lingvistika: studium hluboce uložených, tělesně i kulturně zakotvených a sdílených významů jakožto předpokladů společného kontextu – a komunikace, včetně jejich proměn a posunů.

1.1.2 Kognitivní věda

Východisko v propojení řečových procesů s ostatními výkony lidské mysli vtahuje lingvistiku do širokého kontextu kognitivní vědy. Předmětem jejího zkoumání není nic méně významného než **povaha mysli a její fungování**, a to nejen se zřetelem k rozumovým složkám a poznávání v úzkém smyslu slova: kromě vnímání, učení a usuzování jde kognitivní vědě „o výkony mysli v nejširším smyslu: racionální i neracionální jednání, paměť, komunikaci, kreativní činnost, intencionalitu, vědomí“ (Havel, 2000, s. 362). V širším pojetí se ovšem kognitivní věda neomezuje jen na člověka – zahrnuje do rámce svého zájmu i **umělou inteligenci** (a tak je možné srovnávat různé typy práce s informacemi a povahu procesů probíhajících „v mysli“ a „v počítači“). Právě rozvoj moderní techniky a umělé inteligence ostatně výrazně podnítl vznik, respektive postupné vznikání kognitivní vědy. Cesta pak vedla přes vzájemné propojování mnoha vědních oborů, často poměrně odlehlých (medicínských i psychologických, exaktních i humanitních), které zkoumaly lidskou mysl třeba velmi dlouho, systematicky, různými metodami, ale vždy jen z jistého aspektu.

I. M. Havel mluví v souvislosti s kognitivní vědou o **transdisciplinari-ritě** (srov. s.15). Vysvětluje, že východiskem, ale i cílem kognitivní vědy je

„nejen pouhá koexistence, ale i vzájemná interakce a součinnost různých vědních oborů, často navzájem dosti vzdálených: od psychologie (včetně klinické) přes rozličné neurovědy, kybernetiku, umělou inteligenci, lingvistiku až k filosofii mysli. ... Kognitivní věda je typickým příkladem pravé transdisciplinarity (oproti multidisciplinari-ritě)“ (Havel, 2000, s. 362). Připomeňme v této souvislosti též např. teorii **konsilience** – v jejímž centru stojí myšlenka o nutnosti sjednocení přírodních a humanitních věd (srov. Wilson, 1999) – i četné další pokusy uchopit problematiku lidské mysli a jejího vztahu ke světu v co nejširších souvislostech (srov. např. Dennett, 1997). Často také původně exaktní vědci cítí potřebu ujasnit si otázky spadající do oblasti teorie vědy a filosofie, a to i ve spojitosti s vlastní světonázorovou, filosofickou a duchovní orientací; dostávají se tak k usouvzážňování kontextů různého typu a řádu – a jejich texty pak v sobě integrují teoreticko-vědecké poznání s reflexemi filosofickými, často se odvíjející od osobních prožitků (srov. např. Bohm, 1992; Pribram, 1999; Neubauer, 1999; Vopěnka, 2001, aj.).

Také v přístupu k člověku z hlediska **terapie, výuky nebo výchovy**, osobnostního rozvoje, umění (herectví, tvořivá improvizace) aj. se v posledních letech čím dál více bere v úvahu silná propojenost a jednota „těla“ a „duše“; holistický, psychosomatický pohled na člověka se pomalu, a nejen už jen prostřednictvím různých alternativních směrů, začíná uplatňovat v lékařské a vůbec terapeutické i pedagogické praxi. Má také svou teorii, respektive teorie, ať už na bázi medicíny a psychologie (srov. např. Danzer, 2001; Lowen, 2002), pedagogiky a metodiky (Kret, 1995), hereckého umění a veřejného vystupování vůbec (Čunderle – Roubal, 2001) aj.

To vše svědčí o postupné, dlouhodobé, a zřejmě velmi významné proměně paradigmat, která se netýká pouze několika jednotlivých oborů, ani pouze vědy. Souvisí s potřebou propojovat kontexty různých disciplín, sféry přemýšlení, prožívání a zkušenosti, hledání i jeho reflexe, ale i s novou duchovností proměňujícího se a globalizujícího se světa.⁴ Právě v tomto kontextu se etabluje i kognitivní věda, věda mnoha podob a poloh, z nichž si můžeme vybrat tu, která bude našim potřebám a našemu zaměření vyhovovat co nejlépe.

⁴ Jak bychom asi formulovali dnešní noetický model vědních disciplín? Není jím zkoumání lidské mysli, resp. lidského vnímání? Nebo je takové tvrzení (zatím) příliš odvážné?

Abychom se v jejím členitém terénu alespoň trochu zorientovali, uvedeme tři typy přístupů ke studiu lidské mysli; liší se zejména teoretickými východiskami bádání a mírou verifikovatelnosti (srov. Havel, 1999):

- a) Přístup prostřednictvím **introspekce a prožívání**, vycházející z vlastní zkušenosti zkoumajícího; introspekce směřuje „zvenčí dovnitř“, procesy probíhající v naší mysli sledujeme jakoby z odstupů, naproti tomu prožívání (např. emocí) směřuje „zevnitř ven“. Poznatky takto získané jsou prakticky neverifikovatelné, nedokazatelné, lze s nimi nanejvýš (na základě vlastní – lidské – zkušenosti) souhlasit nebo nesouhlasit (lze o nich mluvit „jen v první osobě singuláru“, srov. Havel, 1998, s. 86). Přesto mají ve vědách o člověku důležité místo. S akcentací zkušenostního přístupu se setkáváme ve fenomenologické filosofii, historicky je základem poznání v psychologii, pedagogice a v uměnovědách – a také v kognitivní lingvistice (viz dále).
- b) **Přírodovědné** přístupy jsou založeny na pozorování, porovnávání a experimentech; jejich výsledkem jsou mimo jiné stěžejní poznatky neurověd o stavbě a fungování lidského mozku, o nervových buňkách (neuronech) a jejich propojení (o neuronových sítích).
- c) **Konstrukční** přístupy vedou k budování modelů, které mají simulovat procesy probíhající v lidské mysli. Především zde se uplatňuje tzv. počítačová metafora, tj. představa, že povaha lidské mysli je algoritmická, a proto lze mysl nejen na počítači modelovat, ale také o ní jako o počítači uvažovat. Tyto přístupy se uplatňují především v teorii umělé inteligence. Proti počítačové metafoře mysli však zásadně vystupuje jeden z hlavních představitelů kognitivní lingvistiky G. Lakoff; významnou kapitolu své knihy nazývá „Mysl vždy větší než počítač“ (Lakoff, 1987) – a vysvětluje, v čem je počítačová metafora lidské mysli od základu nevhodná a zkreslující: lidské myšlení totiž neprobíhá „počítačově“, v algoritmech, je založeno zcela jinak – „zkušenostně“, „tělesně“ a imaginativně, srov. dále. Dnes se tedy počítač považuje již jen za jednoho z kandidátů na model lidské mysli.

Klíčovým problémem, který se ovšem dosud nepodařilo (a možná nikdy zcela nepodaří) vyřešit, je **vztah mezi mozkiem a myslí** („mezi neurony a vědomím“, jak říká I. M. Havel); především je záhadou, jak „objektivizovatelné“ biologické a chemické dění v mozku vede k myšlení a subjektivním prožitkům. Jde totiž o problémy různých řádů, nazírané obvykle v různých kontextech a konceptuálních rámcích a těžko převe-

ditelné na společného jmenovatele. „Snad jednou budeme přesně vědět..., co se opravdu děje v mozku, když máme radost nebo když jsme smutní,“ píše o tom všem I. M. Havel. „Pochybuji však, že si z toho něco vezme ten, kdo se sám nikdy neraduje ani nepláče“ (Havel, 1998, s. 87).

1.1.3 Jazyk v kognitivním rámci

Kognitivní vědy se tedy zabývají procesy, které probíhají v lidské mysli. Ke klíčovým otázkám patří problém, jak lidská mysl pracuje s jazykem (a/nebo jazyk s lidskou myslí) a co jazyk o naší mysli vypovídá. Právě jazyk totiž umožňuje poznávat mnohé procesy, které jsou přímému pozorování nepřístupné; je prostředkem, jak se něco dovědět o kognitivních strukturách, jimiž je člověk ukotven ve světě. Toto zcela obecné východisko ústí v jeden ze základních postulátů kognitivismu: **jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál**. Proto jsou v kognitivní lingvistice tak důležitými tématy kategorizace a význam (viz 2.4).

Hranice mezi jazykovým a mimojazykovým se tu rozostřuje, popř. programově stírá.⁵ Argumentem pro tento způsob uvažování o jazyce jsou i nedávné poznatky neurověd o vzorcích nervových činností, v nichž je naše mimojazykové i jazykové poznání uloženo společně, v týchž neuronových okruzích, a zpravidla se i společně aktivuje. Vzorce nervové činnosti zahrnují např. fyzické charakteristiky slova (zvukové, grafické) i všechny kontexty, v nichž se s daným slovem setkáváme, jinak řečeno všechny složky jeho významu: význam denotativní (konceptuální), kolo-kační, konotace, význam sociální, afektivní a další (shrnutí klasifikace G. Leeche srov. např. Machová – Švehlová, 2001, s. 17–20). Ostatně v kog-

⁵ Teze o rozostření hranice mezi jazykem a ne-jazykem způsobuje nemalé problémy praktické, v našem případě přesněji typografické. Jak je v lingvistických pracích zvykem, snažíme se i zde zachovávat následující úzus: kurzívou píšeme slova a kolokace (např. *slabý*, *slabý muž*), v uvozovkách pak výklady významů slov („mající malou fyzickou sílu“) a verzálkami pojmy (SLABÝ). Někdy je ale velmi nesnadné rozhodnout, jaký typ písma vlastně zvolit; na mnoha místech našeho výkladu jsme na pochybách, zda v konkrétním případě jde spíše o výklad významu slova (parafrázi), nebo o vysvětlující synonymum (tedy uvozovky, nebo kurzíva?), jinde zda jde o význam slova, nebo pojem (uvozovky, nebo verzálky?), a konečně zda jde o pojem, nebo slovo (verzálky, nebo kurzíva?). Je možné, že některý čtenář to nebude vždycky chápat stejně jako my a sám by volil jinak.

nitivní psycholingvistice je význam slova vymezen jako souhrn všech kontextů, v nichž se slovo vyskytuje. Vzorce nervové činnosti tedy reflektují nashromážděnou zkušenost jedince s jazykem a s každou další zkušeností se mění – někdy podstatněji, jindy jen nepatrně (např. Altmann, 1997). Nelze tu nezapomenout na Wittgensteina; explikuje se tu vlastně jeho teze o tom, že „význam je užití“.

Teoretické a metodologické východisko akcentující těsné sepětí jazyka s poznávacími schopnostmi člověka a s myšlením – a pak též s jeho životem ve společenství, s kulturou a tradicí – přirozeně zakládá multidisciplinární povahu oboru, jak už o tom byla řeč. V současné době je však patrně vhodnější mluvit spíše o kognitivním přístupu k jazyku než o kognitivní lingvistice jako konstituovaném oboru. Pokud jde o témata zkoumání, cíle a metody práce, charakteristickým rysem kognitivně orientovaných výzkumů je **heterogenost** (např. ve srovnání se strukturalismem, viz níže); sjednocujícím faktorem výzkumů je právě společné východisko: mysl a její reflexe světa i člověka samého, tak jak se ukazují v jazyce.

1.1.4 Vývojové souvislosti

O kognitivním přístupu k jazyku se explicitně mluví zejména od počátku 80. let dvacátého století. Teprve později se ukázaly styčné plochy s některými staršími pracemi – ne vždy přímo lingvistickými v úzkém smyslu slova. V souvislosti s kategorizací a teorií prototypu jsou to nesporně práce E. Roschové (např. Rosch, 1977), dále Lakoff explicitně zmiňuje např. Wittgensteina, Wierzbicka se odvolává až k Leibnizovi (viz zde 2.1). Kognitivismus však má pod různými hlavičkami i jiné „předchůdce“. Znovu zpřítomňuje některé myšlenky, které tu byly už v minulosti a byly odmítnuty, odsunuty stranou a v lingvistice se nikdy výrazněji neprosadily; je třeba připomenout alespoň humboldtovské pojetí jazyka jako „duše národa“, výrazně rozvíjené na bázi filosofie v německém myšlenkovém prostředí, a zcela jistě teorii jazykové relativity Sapira a Whorfa (srov. 2.2.1). Mnozí si při četbě naší knížky možná vzpomenou na „nelingvistický“ přístup k češtině P. Eisnera nebo na fejetonistické úvahy K. Čapka.

Co se týče „opravdové“ jazykovědy, ukazují se v současném českém kontextu jako velmi podnětné práce některých historicky orientovaných lingvistů, dokládající, že v jazyce se uchovávají poznatky o proměnách společnosti, každodenního života, myšlení i prožívání (např. Němec a kol., 1980;

Němec – Horálek a kol., 1986; Havlová, 1992; Karlíková, 1998; Horálek, 2002). I. Němec je také autorem studie o proměnách českého obrazu světa, k nimž došlo v souvislosti s příchodem křesťanství – a které jsou zajímavě doloženy právě v jazyce (Němec, 1994); Němec tu vychází nejen z tezí kognitivní lingvistiky (výslovně připomíná Lakoffa), ale i z prací kulturněsémiotických (Ivanov – Toporov, 1965; Leeuwen-Turnovcová, 1990). Zvláště je třeba uvést práce brněnských etymologů Machkovy školy, zejména E. Havlové, které se svým sémantizujícím zaměřením kognitivnímu přístupu k jazyku blíží. V neposlední řadě jsou tu i sémaziologicko-onomaziologické analýzy dialektologické a jazykovězeměpisné (z poslední doby např. Hladká, 2000, a literatura tam uvedená) i motivační a sémantické analýzy v *Českém jazykovém atlasu* (Balhar – Jančák, 1992) aj. Kognitivnímu pojetí není vzdálena ani metoda s příznačným názvem Wörter und Sachen, užívaná v etymologii, která v souvislosti se zkoumáním vývoje slov přihlíží i k věcem jimi označovaným (ESČ, s. 262–263; srov. též Havlová, 1995).

Do lingvistiky přináší nové podněty také jiné vědy, zejména psychologie (výjimečnou úlohu tu sehrály např. různé teorie konceptuální metafory, srov. Chrz, 1996a, b, c, 1999), sociologie, etnologie, teorie kultury (např. problémy multikulturality, etnických a jiných stereotypů, interkulturních rozdílů, srov. např. Průcha, 2001).

Připomeňme i některá související témata psycholingvistická; je to např. teorie inferencí, která se uplatnila zejména při studiu porozumění textu, dále pojetí mentálního slovníku, jeho organizace a fungování (Aitchison, 1987), i kdysi tak diskutovaný vztah mentálního slovníku člověka k jeho „mentální encyklopedii“. Cenné poznatky o utváření a fungování řečových schopností ukazují také výzkumy poruch řeči (zejm. afázií) a další neurolingvistická témata (srov. např. Kulišťák, 2003). Neurolingvistikou se ostatně v současnosti zabývají také klasikové kognitivní lingvistiky G. Lakoff a M. Johnson (srov. výmluvný název dodatku k jejich poslední knize – *The neural theory of language paradigm* (Lakoff – Johnson, 1999, s. 569)); z jejich výzkumů vyplývá, že vztah mezi myslí a jazykem je zakotven opravdu neurobiologicky, přítomen už v našem tělesném základu, v neurálních strukturách mozku. Podobně jako máme „v neuronech“ dánu schopnost fungovat v prostorových relacích, umíme zapojit do prožívání prostoru i „mluvení“ o něm, zkoordinovat prostorové termíny mateřského (případně i jiného) jazyka s realitou a s tím, jak se v ní pohybujeme, jak o ní myslíme. S řečovými a pojmotvornými procesy jsou těsně spjaty též motorické funkce, smyslové vnímání apod.

Zdrojem překvapivých poznatků nám mohou být také výzkumy znakového jazyka Neslyšících. V současnosti se začíná i k nim přistupovat s nástroji kognitivní lingvistiky – a to je obohacující nejen z hlediska zkoumání znakových jazyků; cenná je skutečnost, že se samy kognitivistické teorie ukazují v novém světle, že se prokazuje jejich platnost – např. ve způsobu fungování metafory, v tělesných konceptuálních schématech – i v souvislosti se zcela jiným typem jazyka, než jsou ty verbálně-akustické (viz. např. Taub, 2001; Myslivečková – Hudáková – Vysuček, 2001; srov. zde s. 50–51).

1.2 Pojetí jazyka a jazykovědy

Vraťme se nyní k jednotlivým lingvistickým směrům a porovnejme, jaká jsou jejich východiska pro řešení základních teoreticko-metodologických problémů, jejich metody a cíle. Aby vynikla specifika každého z nich, budeme je chápat jako hypotetické, „čisté“ typy, uvažovat o nich v rovině modelového, „prototypového“, centrálního. Zásadní je zejména **porovnání kognitivismu se strukturalismem**, který je z obecně známých a respektovaných směrů svými východisky (tj. představou, co je to jazyk a co je při jeho zkoumání podstatné), metodami a cíli od kognitivismu patrně nejodlišnější.

Postupujme asi v tom duchu, jak se v kognitivní lingvistice vymezuje význam slova: mysleme si toho **nejtypičtějšího představitele** strukturalismu, respektive kognitivismu. Jak a čím bychom ho charakterizovali?

1.2.1 Filosofická východiska

Strukturalismus (alespoň ten jazykovědný) vychází obvykle z objektivního realismu. „Vše, co je objektivní, zakládá reálný svět,“ říkají většinou strukturalisté. Vycházejí z existence „objektivní pravdy“ a z toho, že vše v tzv. reálném světě má inherentně dané vlastnosti. Lidská mysl pak „odráží“ či „zrcadlí“ logiku vnějšího světa.

Kognitivisté naproti tomu zastávají názor, který klasikové Lakoff a Johnson označují jako **zkušenostní realismus**. Nepopírají existenci „reálného světa“, jsou si jen vědomi relativity našeho pohledu, naší – tj. lidské – zkušenosti, našeho antropocentrismu. Vědí, že perspektiva božího oka (a existence jediné pravdy) je iluze. Kognitivistka říká: jsem člověk s lidskou kognitivní výbavou, s lidskou tělesností, s lidskými smysly:

a vše, co se mi dává, je tím modifikováno. Vidím lidsky, rozlišuji barvy lidsky, slyším pouze zvuky o určité frekvenci. Když řeknu, že je něco červené, vysoké, sotva slyšitelné či jedlé, vymezuji vlastnosti daných věcí z pozice člověka. Stejně jako když vyberu z rezervoáru pojmenování (který byl také vytvořen lidmi) slova *obr* nebo *trpaslík*. Všechno poměřuji sebou. Jsem si (i svému světu) mírou všech věcí. Nemohu jinak – jen si toho mohu (a musím) být vědom. Musím si být vědom i toho, že nejsem ani Afričan, ani Eskymák, ale Středoevropan a Čech – a to také můj pohled na svět zásadně modifikuje. Musím si být vědom jinakosti jiných možných pohledů.

Součástí zkušenostního realismu je tedy **relativismus**: vše jest ve vztazích a kontextech, vše se odvíjí od našich hledisek a perspektiv, nic není nezávislé na pozorovateli a popisovateli, ani význam. To ostatně souvisí s vědomím paradigmatické podmíněnosti vědeckého poznání (srov. Neubauer, 2001, s. 28).

Neměli bychom zapomenout ani na to, jaká filosofická východiska jsou typická pro lingvisty komunikačně-pragmatické orientace; zdá se však, že pokud jde o výše uvedené otázky (povaha reality, objektivita versus subjektivita poznání apod.), v komunikační lingvistice nejsou relevantní. Jejím filosofickým východiskem je evidentně pragmatismus – který „chápe pravdu z hlediska užitečnosti, úspěšnosti, praktičnosti a vyhovování zájmům (potřebám, tužbám) člověka“ (Olšovský, 1999, z hesla pragmatismus); záleží tu primárně na praktických cílech a důsledcích vzhledem k jednajícimu člověku.

Jazyk ovšem není jen důmyslná struktura, a není ani pouhou sadou složitě uspořádaných nástrojů, z nichž uživatelé vybírají a uplatňují v praxi ty nejhodnější pro dosažení svých komunikačních cílů. Jazyk nemá (primárně) instrumentální charakter, není pouhým nástrojem: jak učí už dávno filosofové, patří mezi zásadní konstanty lidské existence. Člověk jest komunikačně a jazykově, je bytostí mluvící (a myslící), animal loquens, a ono mluvení/myšlení těsně souvisí s jeho tělesnou existencí, s jeho psychosomatikou.

V souvislosti s lakoffovsko-johnsonovskou kognitivní lingvistikou (Lakoff – Johnson, 1980/2002; 1999; Lakoff, 1987; Johnson, 1987) na straně jedné a s polským bádáním o povaze jazykového obrazu světa (srov. např. Bartmiński – Tokarski, 1993; Maćkiewicz, 1999) na straně druhé tak nelze nezpomenout ještě na jeden myšlenkový kontext, který nám může být inspirací – zároveň však i filosofickou bází našeho zkoumání. Jde

o evropskou **fenomenologickou filosofii**, o práce Husserlovy, Heideggerovy, Arendtové – a také J. Patočky a jeho českých pokračovatelů.

Se základními tezemi kognitivismu a kulturně orientovaného zkoumání jazyka tvoří zásadní paralelu Patočkův filosofický koncept **přírodního světa**. Zdá se, že tento pojem je vlastně korelátém pojmu **jazykový obraz světa** – který se rovněž chápe jako primární a první, „naivní“, tj. odlišný např. od (již odvozeného) obrazu „vědeckého“; jde o pojetí světa, které je vlastní průměrnému mluvčímu daného jazyka a vychází zejména z praktických a prakticko-poznávacích životních potřeb člověka; osvojujeme si je od počátku své existence na základě tělesné a smyslové zkušenosti a kulturního prostředí, v němž vyrůstáme.

Dalšími styčnými body fenomenologické filosofie a kognitivně-kulturní lingvistiky jsou tedy právě akcentace **těla a subjektivní tělesnosti** (a subjektivní zkušenosti) jako fundamentu lidského ukotvení do světa, dále vyzdvižení **společenskosti**, transcendence k druhému a jinému v **dialogu** s ním (srov. v této souvislosti také tzv. filosofii dialogu, srov. Poláková, 1995) – a konečně samozřejmě i důraz na skutečnost, že „**vidíme svět skrze jazyk**, v jazyce je typika zkušenosti, je v něm uloženo vidět věci jistým způsobem“ (Patočka, 1995).

1.2.2 Charakteristické rysy

Strukturalisté obvykle chápou jazyk jako autonomní systém, tvořený rovinami, jež jsou mezi sebou hierarchicky provázány. Každý element má ve struktuře své místo, vymezené vztahy k elementům ostatním. V rámci dichotomie jazyk – mluva zajímá „typického strukturalistu“ téměř výhradně jazyk. Jazykový systém je viděn a zkoumán prizmatem dvou principů: principu protikladnosti a principu hierarchizace. Rozlišuje se synchronní a diachronní přístup k jazyku: každý z nich má vlastní cíle a využívá vlastních metod zkoumání. Uznávána je i „nástrojovost“ jazyka, v centru pozornosti je však poznávání a pokud možno explicitní popis jeho systémových vlastností. Metodou binárních opozic – která se osvědčila zejména při popisu nižších rovin jazyka – se strukturalisté pokoušejí přistupovat i k významu (srov. zejména metodu sémické (komponenciální) analýzy, viz dále).

Ve strukturalismu je jazykové striktně odděleno (a oddělitelné) od mimojazykového – a tedy také lingvistika od „ne-lingvistiky“; pro lingvistiku je totiž relevantní pouze ono „jazykové“. „Pravá strana“ Ogdenova

a Richardsova trojúhelníku (spojnice mezi denotátem a designátem, mezi „věcí“ a pojmem) je mimo kompetenci lingvistiky, neboť „jazykovědec se zabývá především slovy, ne věcmi,“ jak píše v r. 1951 S. Ullmann (srov. cit. in Kardela, 1991/1999/2004; Vaňková, 1999b).

Významy jsou viděny především jako součásti autonomní jazykové struktury – a jako takové mají být i zkoumány a popisovány: „Význam slova je určován jeho vztahem k ostatním slovům téhož slovníku, tj. jeho místem v lexikálním systému: a určit místo, které zaujímá slovo v lexikálním systému, je možno jen, známe-li strukturu tohoto systému“ (Teze, 1929/1970, s. 57). Vztah k pojmenovávané věci (sémantická dimenze) i vztah k uživatelům a komunikačním situacím, do nichž slovo se svým významem vstupuje, tj. pragmatické aspekty (včetně konotací) jsou od-sunuty stranou (srov. Vaňková, 1999b).

Komunikačně zaměřeného lingvistu zajímá v rámci opozice jazyk – mluva především mluva, procesy mluvení i rozumění – a konečně text, respektive komunikát jako výsledek mluvení a východisko rozumění. Stejně je pro něho důležitý i mluvčí a posluchač, kontext a situace i mimojazykové faktory, které proces a výsledek řečové komunikace ovlivňují. Příznačné je, že výzkumy takto orientované berou v úvahu komplexnost procesu komunikace, neomezují se pouze na (přirozený) jazyk, neboť na komunikaci se podílejí četné kódy další, neverbální: gestikulace, mimika, proxemika aj. Jazyk v tomto pojetí není vůbec autonomní (je jen jedním z prostředků komunikace), stejně tak není autonomní ani lingvistika – ta cíleně čerpá z poznatků dalších věd (zejména psychologie a sociologie) a směřuje k interdisciplinarizaci.

Pro kognitivně orientovaného lingvistu je jazyk především těsně spjat s **konceptuálním systémem** (viz zde 1.1.3); někdy se dokonce za konceptuální systém jazyk sám považuje (srov. Lakoff, 1987) nebo se chápe jako **obraz světa, interpretace světa** (připojují-li se k úže kognitivnímu přístupu i aspekty kulturní). Zároveň je jakýmsi depozitářem, v němž se uchovává lidská (tělesná, duchovní a kulturní) zkušenost – a také paměť. Pokud označíme pro strukturní lingvistiku za klíčový pojem **langue-jazyk**, jazyk jako systém, a pro jazykovědu orientovanou komunikačně **parole-mluvu** (srov. též termín „parolová lingvistika“, tedy orientace na promluvu, text), kognitivně a kulturně zaměřené zkoumání je nejbližší třetímu saussurovskému pojmu. Je to **langage-řeč**, řeč jako lidská schop-

nost a činnost spjatá mimo jiné s naší tělesností a životní praxí. Řeč je skutečnost tak mnohoaspektová, že na ni nelze uplatňovat kritéria systematického popisu; již Saussure upozorňuje na to, že má-li mít lingvistika svůj předmět zkoumání seriózně vymezen, je třeba ji redukovat na language-jazyk (srov. Saussure, 1989, s. 46n).

Pragmatiku chápou kognitivisté jako těsně provázanou se sémantikou, jazykové vědomí je neoddělitelnou součástí vědomí o světě (pro strukturální pojetí sémantiky je naopak příznačná snaha tyto dvě roviny – jazyk a mimojazykovou realitu – od sebe zřetelně oddělit). Vychází se z faktu, že **významy** jsou součástí poznávacích – kognitivních (a prožitkových) struktur. Nadto se utvářejí, vyvíjejí a žijí v určitém kulturním prostředí a také se neustále modifikují v každodenní komunikaci, a zkoumáme-li tedy význam určitého výrazu, je třeba vzít v úvahu množství rozličných kontextů, v nichž daný výraz vystupuje.

Sémická, komponenciální analýza (a z ní vycházející definice) postiňuje **denotační složku** významu – a ukazuje přesné místo daného prvku v lexikálněsémantickém systému jazyka (ve vztazích nadřazenosti a podřazenosti, opozitnosti, synonymie aj. – např.: *sestra* = „sourozenec ženského pohlaví“). Vyžaduje však doplnění, postižení **konotací**, toho, co je s daným výrazem spjato v konceptuálním systému rodilých mluvčích, co se evokuje při jeho užití, a co tedy na tomto základě modifikuje postoj mluvčích k denotátu a dává např. možnosti k metaforickým konceptualizacím. To nelze provést formou podobnou sémické analýze, rozložením na jednotky a opětným jejich složením, vytvořením klasické sémantické definice.

Komplementární vzhledem k přístupu strukturalistů bude tedy přístup právě opačný: vychází se z **nerozložitelnosti významu**, z jeho komplexní („gestalt“) povahy, z nutnosti **vzdát se „definice“ ve prospěch „explikace“** (srov. s. 81). Kognitivní a kulturní sémantika akcentuje **konotace**, tedy ty aspekty významu, které strukturalisté většinou považují za vědecky obtížně uchopitelné (neformalizovatelné) – a vlastně okrajové, subjektivní: *sestra* = „velmi blízká ženská osoba ve vztahu rovnosti rolí, spojená geneticky a/nebo společným údělem, milující a pečující, ochotná naslouchat a sdílet, obětavě pomáhající“. Tak jako je však v některých případech pro postižení významu důležitá definice vytvořená na základě sémické analýzy, vztahující se k **denotaci** (např. ve větě *mám tři sestry*), jindy je třeba uvést do hry – a vysvětlit jako podstatnou součást významu – právě aspekty kognitivní a kulturní, projevující se v **konotacích** (*byla mu*

skutečnou sestrou); ty totiž bývají základem pro konstituci dalších, přenesených významů (*zdravotní sestra; řádová sestra*), konotacemi zabarvených derivátů (*sesterský – sesterská láska; sesterský vztah; sesterská rada*), případně též frazeologických jednotek, a v neposlední řadě se uplatňuje v aktualizacích (pokud jde o umělecké texty, srov. např. paměti J. Čepa s názvem *Sestra úzkost*, a ovšem Topolův román *Sestra*).

Synchronní zkoumání se v kognitivní sémantice vzájemně doplňuje s **diachronním**; (někdy se dokonce mluví např. o „panchronii“ apod., srov. Pajdzińska – Krzyżanowski, 1999), v rámci bádání orientovaného na současnost se často studuje i původ a proměny obrazu dané skutečnosti, jak je ukazuje jazyk. Důležitost se připisuje (výrazně sémanticky orientované) etymologii a vůbec studiu motivačních poukazů slov. To, k čemu slova odkazují svou slovotvornou strukturou (srov. tradiční humboldtovský termín „vnitřní forma“), se totiž většinou velkou měrou podílí na jejich místě v jazykovém obrazu světa. Jde o významný zdroj informací o původu a proměnách slov/pojmů/věcí. Často se právě odtud odvíjejí konotace, které s sebou dané slovo nese. Nové pojetí etymologie dobře vyjadřuje titul knihy *From etymology to pragmatics* (Sweetser, 1990), srov. s. 58.

Jak je vidět, **kognitivismus silně relativizuje tradiční saussurovské dichotomie**. Upozorňuje na to, že (a jak) se prorůstá synchronie s diachronií, sémantika s pragmatikou, „vědění o světě“ s „vědění o jazyce“ – a že je potřeba podrobit zkoumání právě ony hraniční oblasti, kde jeden jev přechází v druhý. Oproti polarizovanému vidění jevů se akcentuje plynulost přechodů.

Pokud však přece jen mezi základními tezemi kognitivistů chceme nalézt alespoň jednu opozici, pak to bude ta o **centru a periférii** (jmenovaná ostatně Johnsonem mezi tzv. konceptuálními schématy jako jedno z nejrepresentativnějších). Tuto opozici je třeba brát v úvahu např. v souvislosti s kategoriemi a kategorizací, při vymezení významu aj. (viz zde 2.4).

Také saussurovský princip arbitrárnosti jazykového znaku je v kognitivismu poněkud relativizován. Máloco v jazyce cítíme jako zcela náhodné, pro rodilého mluvčího je důležitá motivovanost, často se na ni ptá (vzpomeňme si na děti a jejich *proč se říká...?*), dokonce si ji často sám vykládá – a při tom (z hlediska vědce někdy mylně) slova a věci usouvzážňuje. Právě lidová etymologie je svědectvím o lidské potřebě hledat (a také domýšlet a dotvářet) ve všem smysl a souvislosti. Ze stejného kořene vyrůstá ostatně i etymologie básnická, slovní humor apod.

Strukturalismus dosáhl nejhodnotnějších výsledků v těch oblastech, které lze dobře charakterizovat prostřednictvím systémových vlastností jazyka: ve fonologii, morfonologii a ve formálně založené gramatice, kde můžeme dobře polarizovat a formalizovat. Takové metody se však jeví jako méně vhodné při zkoumání významu – a ovšem všude, kde hraje důležitou úlohu aspekt pragmatický, např. při studiu textu. Tam by se redukce „textového“ na „jazykové“ pocítovala jako diskutabilní.

Máme-li označit centrum zájmu komunikačně orientované lingvistiky, pak je to právě ona oblast, kde je pragmatická dimenze rozhodující – jde o komplexní útvary, jako je text a komunikační proces.

Jak už bylo uvedeno, v centru pozornosti kognitivně a kulturně orientované lingvistiky stojí především **slovní zásoba** (včetně **frazeologie**); vzniklo však i množství zásadních prací o kognitivním přístupu ke gramatice (Langacker, 1987; 1991; Janda, 2000/2004). Tam i tam je ovšem rozhodující široce založené **zkoumání významu**, takové, které zohledňuje nikoli jen – zjednodušeně řečeno – vztahy slova k jiným slovům téhož (sub)systému, jak je to příznačné pro lexikologii strukturně pojatou, nýbrž i jeho zapojenost do konceptuálního systému představovaného daným jazykem, jeho místo v jazykovém obrazu světa. Přitom je akcentována **dimenze sémantická** (vztah slova a věci, jak se realizuje prostřednictvím pojmu): zdůrazňuje se tu také její neoddelitelnost od dimenze pragmatické.

1.2.3 Metody a cíle

Povaha jevů zkoumaných strukturalisty na straně jedné a kognitivisty na straně druhé vede k odlišným badatelským metodám. Jazykové jevy zkoumané strukturalisty jsou spíše diskrétní (nebo se s nimi alespoň jako s diskrétními pracuje). Cílem jazykové teorie zde je dokázat a ukázat, že za procesem mluvy existuje systém. Strukturní analýza směřuje, schematicky řečeno, od identifikace minimálních relevantních jednotek přes jejich klasifikaci na základě zvoleného společného rysu, vlastnosti či funkce k vyhodnocení a zobecnění výsledků (Čermák, 2001, s. 96). Analýza je systematická a důsledná, relativně homogenní (založená na stejném kritériu), směřuje k obecnějším závěrům. Vágnost či prostupnost hranic mezi jevy jsou ve strukturalismu považovány za rysy spíše nevídané, i když strukturalisté dobře vědí, že v jazyce, a zejména v mluvě nejsou ničím výjimečným (srov. např. zacházení s opozicí centrum – periferie).

Kognitivismus se však právě na tyto rysy zkoumaných jevů soustřeďuje, plynulé přechody mezi kategoriemi vidí jako podstatnou (a zákonitou) vlastnost jazyka (zejména v jeho vztahu k mimojazykové skutečnosti). Z toho plyne, že ve svých metodách uplatňuje spíše **hledisko interpretační** (např. Bartmiński, 1988a). Nejen analýzy (rozkládání na nejmenší jednotky), ale především interpretace (včetně interpretace netypických, přechodových jevů) zde vedou k nacházení nových souvislostí.

Porovnejme nyní dva výklady o metodách a cílech zkoumání: „Popis musí být nerozporný, vyčerpávající a co nejjednodušší. Požadavek nerozpornosti je nadřazen požadavku vyčerpávajícího popisu. Požadavek vyčerpávajícího popisu je nadřazen požadavku jednoduchosti“ (Hjelmslev, 1972, s. 15). Proti tomu: „Kognitivní definice nevede ostrou hranici mezi neязыkovým a jazykovým. Definována je mentální entita, která zprostředkovává mezi objektem reálného světa a výrazem. Je to definice pojmu zaznamenávající, jak je daný pojem fixován v jazyce, a to nikoli v jazyce vědy, ale v každodenním užívání; materiálem jsou zejména texty umělecké, folklorní, frazeologie, někdy i údaje od informantů-rodilých mluvčích. Kognitivní definice jsou obsáhlé, nejsou založeny (jen) na vymezení taxonomickém (genus proximum a differentia specifica), zahrnují nejen rysy nezbytné pro identifikaci předmětu, ale všechny, které jsou v jazyce uloženy ve vzájemných vztazích (zejména konotace). Kognitivní definice je uspořádána kategoriálně (fasetově), v jejím centru je prototyp, pro různé typy hesel (a různé jazyky) jsou skladba a uspořádání faset různé“ (Bartmiński, 1988a). Citované výklady se shodují v tom, že popis by měl být vyčerpávající. Zcela různé jsou však postupy, jak k němu dospět, i sám výsledek. Strukturalismus klade důraz na exaktnost a formálnost metodologie, od mimojazykového kontextu odhlíží; kognitivní lingvistika mimojazykové kontexty akceptuje a klade důraz na interpretaci.⁶

Odpůrci kognitivní lingvistiky často hovoří o nepřesnosti a „nevědeckosti“ metod. Oba dva přístupy jsou však legitimní, rovnocenné a komplementární: navzájem se doplňují, a co z povahy svého zaměření postřádá jeden, to akcentuje druhý. Analýza vyžaduje i syntézu, vedle

⁶ Existují i výzkumy z tohoto hlediska „smíšené“, např. některé polské a ruské lingvistky v návaznosti na domácí lingvistické tradice uplatňují metodu komponenciální analýzy i při zkoumání jazykového obrazu světa (např. Wierzbicka, Grzegorzczkova, Danielewiczova, Rachilina, Linde-Usickiewicz; viz zde 2.1).

přesných definic mají existovat též (třeba problematizující a nejednoznačné) interpretace, polarizované vidění jevů (umožňující uvědomit si je v jejich výraznosti) žádá i výklad o tom, že skutečnost modelům vždycy neodpovídá a mezi póly existují široké přechodové pásy. Nejde tu pochopitelně pouze o problém lingvistických teorií; o těchto dvou stranách jedné mince ví své nejen každý vědec, ale vlastně i každý uvažující člověk. Obojí má svá úskalí – a své příznivce i odpůrce.

1.2.4 Rozložení akcentů

V předchozím výkladu jsme se snažili rozdíly mezi strukturním a kognitivním přístupem k jazyku co nejvíce vyhrtotit a měli jsme k tomu své důvody. Příznějme si však, že takový obraz stavu věcí by byl poněkud schematický a dnes už ne úplně pravdivý.

Nejen proto, že jsou různé kognitivismy a různé strukturalismy a že každý směr má jak přívržence rigoróznější, tak otevřenější. Není třeba stavět strukturalismus a kognitivismus proti sobě (tak jak se to dosud někdy děje). Rozdíly mezi oběma směry totiž můžeme vidět i jinak: jako **odlišné rozložení akcentů**. V každé teorii jsou některé skutečnosti v popředí zájmu a jiné na jeho okraji. To také umožňuje prozkoumávat jazyk a všechno, co s ním souvisí, v maximální šíři a relativní úplnosti. Jestliže se některé poznatky v dané teorii neakcentují, respektive se o nich vůbec nemluví, neznamená to samozřejmě, že si jich badatelé nejsou vědomi, nebo že je dokonce odmítají. Většinou se spíše soustřeďují na to, co bylo pomíjeno nebo nepřilíš domýšleno v přístupech dosavadních.

Kognitivisté např. dobře vědí, že v jazyce je řád, systém (sami mluví např. o konceptuálním systému), a právě tak strukturalisté jsou si vědomi souvztažnosti jazykového a nejazykového. Citujme: „Jazyk není pouhým vnějším průvodcem, ale vláknem vetkaným hluboko v lidskou duši, zasutou pokladnicí paměti individua, rodu i bděle pamětlivé nabádající svědomí. Řeč je známkou osobnosti v dobrém i zlém. Známkou rodiště a národa. Známkou lidské vznešenosti. Tak nerozlučně je jazyk vnitřně srostlý s osobností, rodištěm, národem, lidstvem a životem samotným, že to až svádí k otázce, zda jazyk není pouhé zrcadlení toho všeho, či zda dokonce tím vším dokonce není: sám zárodečný list jejich růstu.“ Není to citát z textu žádného protagonisty kognitivní či kulturní lingvistiky, tato úvaha pochází z knihy jednoho z nejvýznamnějších představitelů lingvistiky strukturní, L. Hjelmsleva (Hjelmslev, 1972, s. 7).

Vraťme se ještě jednou k některým otázkám spojeným s významem. Strukturalismus sice v zásadě zkoumá jazyk jako autonomní jev, ale současně pracuje s pojmem obsah; ten je vztahován k významu a dále k formě. Obsah je zde spíše pojmem doplňujícím, okrajovým, pro nás je však podstatné, že hranice jazyka překračuje, je to jeden z pojmů, který sepětí jazykového a mimojazykového reflektuje a ukazuje jako důležité.

Význam patří k centrálním pojmům kognitivní lingvistiky, „přenos významů“ v širokém smyslu slova se považuje za hlavní cíl jazyka; odtud pak pramení otázky, co to vlastně je význam slova a co význam věty, jak významy vznikají, čím jsou motivovány atd. (např. Janda, 2000/2004). Formulace „jazyk je integrovaný systém, v němž vše slouží přenosu významu“ (Machová – Švehlová, 2001, s. 14), je širší právě o ten „integrovaný systém“. Strukturalisté reflektují fakt, že jazyk slouží přenosu významu (např. „užitím jazykového znaku se předává informace“, Čermák, 2001, s. 23), ale zajímá je (především) něco jiného: vztahy mezi jazykovými znaky. Význam jazykového znaku je v jejich pojetí dán funkcí a místem znaku v jazykovém systému (viz výše 1.2.3). Na souvztažnosti formy a významu strukturalisty zajímá spíše (ale opět nikoli výhradně) jednoznačnost a víceznačnost. Pokud jde o slovní význam, důraz kladou na denotativní složku (dále analyzovatelnou, rozložitelnou na sémy), ale akceptována je i složka pragmatická: významy afektivní, konotace. Ty jsou ovšem ve strukturní lingvistice spíše na okraji zájmu badatelů, zatímco v přístupu kognitivním se ocitají v centru pozornosti. Právě ony totiž umožňují nahlédnout do „světa za slovy“, který zajímá kognitivisty; denotativní složka významu (zejména její formulace ve slovnících) se zde naopak – ve vztahu k onomu „světu za slovy“ – považuje za nepostačující, někdy dokonce (vzhledem k jazykovému obrazu dané věci) přímo zavádějící (srov. 2.4).

Pokud bychom chtěli (vzhledem k české lingvistické tradici) zmínit zvlášť ještě **strukturalismus funkční**, našli bychom mnoho dokladů, které svědčí o tom, že v rozdílnosti mezi přístupy k jazyku jde opravdu především o různé rozložené akcenty. Už koncem 60. a počátkem 70. let dvacátého století, kdy do českého lingvistického prostředí pronikaly informace o tzv. komunikačně pragmatickém obratu ve světové lingvistice, se ukázalo, že v české jazykovědě nepůjde o obrat, ale pouze o posun, protože mnohé myšlenky, které světová lingvistika v té době „objevovala“, byly naznačeny nebo více či méně rozpracovány v českém funkčním strukturalismu 30. let (funkční rozvrstvení jazyka, vztah jazyka a situace aj.).

S něčím podobným se v omezenější míře setkáváme, i pokud jde o lingvistiku kognitivní: ukazuje se, že i tady pražský funkcionalismus předběhl dobu o několik desetiletí. Toto téma by si jistě zasloužilo podrobnější analýzu, zde připomeňme alespoň reflexi poetické funkce jazyka (Jakobson, Mukařovský) a některé myšlenky Mathesiovy.

V. Mathesius měl mimořádný cit jak pro souvztažnost jazyka a mluvy (pro to, jak prostředky jazyka do mluvy přecházejí a čím je tento proces i výsledek ovlivňován), tak pro souvztažnost jazykového a mimojazykového. Např. ve studii *Řeč a sloh* pracuje nejen s pojmem „domovská příchuť slova“, a do jisté míry tak předjímá pozdější pojmy prototyp či stereotyp (včetně důrazu na konotace), ale explicitně mluví i o evokační síle pojmenování: „ze skutečností, s nimiž bylo pojmenování konkrétně spojeno, a ze situací, v nichž ho bylo užito, zbývá v jeho významu zřejmá stopa, na níž pak závisí jeho evokační síla“ (Mathesius, 1942/1966, s. 18). Formulace jako z učebnice kognitivní lingvistiky.

Pokud jde o **klasifikaci jevů**, ve funkčním strukturalismu se již několik desetiletí uplatňuje vedle třídění do kategorií, v nichž všechny prvky mají stejný statut (viz 2.4), i třídění na principu **centra a periferie**. Za centrální jsou považovány jevy frekventované, jevy, které mají nejvíce rysů dané třídy, zatímco na okraji jsou jevy řídké, netypické, s ojedinělými rysy, popř. takové, které mají i rysy třídy jiné; tak např. neurčité tvary jsou v současné češtině na periferii slovesných tvarů, protože disponují jen některými gramatickými významy, vokativ je na periferii systému pádů ap. Někdy se princip centra a periferie dává do vztahu s opozicí bezpříznakovosti a příznakovosti, formulovanou v klasickém období Pražské školy R. Jakobsonem; za centrální se pak považují jevy bezpříznakové, za periferní jevy příznakové. V každém případě základní obraz jazykového systému tvoří jevy centrální, periferní jsou ty jevy, které tento obraz různými způsoby „komplikují“. Tento způsob třídění nejenže akceptuje prostupnost hranic mezi třídami, ale v jistém smyslu koresponduje s prototypovou kategorizací jevů, která patří k pilířům kognitivismu (viz zde 2.4).

1.3 Základní směry v kognitivní lingvistice

Kognitivní lingvistika je dnes již velmi rozvětvená disciplína a zmapovat její šíři by si vyžádalo samostatnou studii. Zdá se nám však, že přístupy, které se v ní uplatňují, lze rozdělit na tři velké skupiny (hranice mezi nimi

ovšem nejsou ostré a některé výzkumy se mohou pohybovat např. v průniku dvou z nich). S jistou rezervou můžeme říci, že představitelé první skupiny se orientují spíše na zkoumání **mozku**, druhé na zkoumání **mysli** a třetí skupina se prostřednictvím jazyka soustřeďuje na studium „kolektivní mysli“, tedy **kultury**.

Do první skupiny bychom mohli zařadit výzkumy, které zřetel k jazyku uplatňují v souvislosti s teorií umělé inteligence, popř. též s dalšími neurovědami; řadu z nich spojuje tzv. počítačová metafora, v jejímž rámci se o procesech v lidské mysli uvažuje v počítačovém pojmosloví (viz např. Thagard, 2001). V centru pozornosti je zde modelování vybraných jevů, jejich organizace a fungování, např. modelování neuronových sítí. Takových modelů existuje celá řada, ale jak uvádí Thagard, jednotný a ucelený výklad současná teorie dosud nepodává. Ve vztahu k fungování jazyka zkoumá „mozek“ a neuronové sítě **neurolingvistika** (o „neurální“ teorii jazyka srov. např. Lakoff - Johnson, 1999, s. 569).

Výzkumy druhé skupiny mají blízko ke kognitivní psychologii a psycholingvistice. Systematicky se v nich mapuje, co jazyk vypovídá o různých aspektech lidské mysli. Vedoucí představitelé kognitivní lingvistiky akcentují lidskou tělesnou zkušenost jako základ vztahu člověka ke světu - zkoumají univerzálie, tedy to, co je pro mluvčí všech jazyků společné jako pro příslušníky téhož (lidského) druhu (např. Lakoff - Johnson, 1999).

Představitelé třetí skupiny sice také berou v úvahu ono „společné“ (vycházejí z toho, co je v jazyce dáno naší tělesností a antropocentristem - což tvoří jakousi univerzální bázi), ale akcentují zejména aspekt sociální, kulturní - **sdílení** a **paměť** (srov. např. Anusiewicz, 1995; Bartmiński, 2001a); směřují k tomu, co je příznačné pro obraz světa zprostředkovaný konkrétním jazykem, případně též dva či více obrazů světa porovnávají. Vycházejí z myšlenek o jazykové relativitě, akcentují zejména fakt svébytné konceptualizace světa, uložené v každém jazyce. Jejich výzkumy směřují k rekonstrukci jazykových obrazů světa (resp. některých jejich fragmentů), k hledání zákonitostí jejich stavby, k vzájemnému srovnávání, sledování proměn v souvislosti s proměnami života daného společenství apod. Na této bázi se rozvíjí např. současná polská etnolingvistika (Bartmiński, 1997; 1999) a kulturní lingvistika (Anusiewicz, 1995),⁷ mezikulturní sémantika

⁷ Přehled různých přístupů, které lze zastřešit pojmem „kulturní lingvistika“, viz Anusiewicz, 1995. Výklad o aspektech a předpokladech přístupu k jazyku, jenž je založen na jeho kulturotvorné roli, viz Bartmiński, 2001a; srov. též Vaňková, 1999a.

(*cross-cultural semantics*, srov. Wierzbicka, 1998a; 1999a), je též základem pro výzkumy z oblasti srovnávací sémantiky (Grzegorzczkova - Waszakowa, 2000; 2003).

Následující úvahy a materiálově podložené výzkumy mají nejbliž ke skupině třetí. Snad se nám v nich podařilo ukázat, že kognitivnělingvistická analýza není žádnou „suchou vědou“; že zajímavě odkrývá souvislosti, které máme ve svých myslích někdy dosti hluboko zasuty, a přináší překvapivé poznatky nejen bohemistům, ale každému vnímavému čtenáři. Dovídáme se z nich o tom, jak každodenně mluvíme a myslíme o těch nejobvyklejších věcech. Překvapivé to bylo mnohdy i pro nás. Zvláště když jsme si uvědomovali, že tu vlastně jakoby v šeru spatřujeme a nahmatáváme (sic!) hrubší i jemnější obrysy našeho základního předporozumění světu, o kterém mluví filosofové – a to v té nejkonkrétnější poloze.

2. Člověk ve světě a v jazyce

2.1 Univerzální a relativní

Lidský vztah ke světu je založen na rozumění. Rozumění má řečový charakter (srov. např. Gadamer, 1999, s. 30n), to znamená, že je dáno primárně jazykem a v jazyce. Jazyk zaručuje smysluplnost světa; smysl je v něm uložen dokonce ještě předtím, než se na něj člověk začne explicitně ptát. Prostřednictvím jazyka od dětství postupně vrůstáme do společenství svých blízkých: od nich se ho učíme, od nich přebíráme základní kontury rozumění světu, brýle právě tohoto jazyka, právě této kultury.

Potřebujeme však tyto brýle, abychom něco viděli? Sami přece – jakožto lidé – máme fungující oči, a samozřejmě nejen oči, ale i další orgány smyslové percepce, a v našich myslích probíhají kognitivní procesy. Potřebujeme jazyk, abychom mohli myslet, anebo je tomu naopak? Co je primární? A: Kdybychom se narodili do jiného jazykového společenství, byla by naše kognitivita výrazně jiná? Jinak bychom kategorizovali, konceptualizovali? Diametrálně jinak bychom vnímali a mysleli? A co kdybychom se v útlém dětství nenaučili žádný jazyk?

Otázky po vztahu jazyka a myšlení a nastavení ke světu zajímají už velmi dávno jazykovedce i filosofy, nověji též psychology, neurology, antropology, etnology nebo kulturology; ale také třeba – ze zcela praktických důvodů – rodiče a učitele neslyšících nebo dětí s poruchami řečových schopností. Není rovněž málo takových lidí, kteří na vlastní kůži získali zkušenost, že utváření pojmů (a nejen to) může být v různých (třeba i blízce příbuzných) jazycích nečekaně rozdílné.

Jsou diference mezi jazyky pouze marginální, nepodstatné, anebo mají takovou povahu, že hrají v jazyce a myšlení centrální úlohu? – Možnost dvojí odpovědi na tuto otázku zakládá dva krajní postoje: **jazykový relativismus** (případně jeho extrémní polohu, jazykový determinismus) – a **jazykový univerzalismus** (srov. Goddard - Wierzbicka, 1998).

Relativisté zastávají názor, že jsme ve svém myšlení a vztahu ke světu maximálně ovlivněni (nebo dokonce determinováni) mateřským jazykem.